

BORSA GEDEON: KÖNYVTÖRTÉNETI ÍRÁSOK, I, A HAZAI NYOMDÁSZAT: 15–17. SZÁZAD

Budapest, OSZK, 1996, 474 l. (Az OSZK Kiadványai: Új sorozat, 6).

Az Országos Széchényi Könyvtár Borsa Gedeon sok helyen és szétszórtan megjelent könyvtörténeti írásaiból szemelvényes gyűjteményt jelentetett meg. A most közreadott első kötet a 15–17. századi hazai könyvnyomtatásról szóló félszáz olyan cikket tartalmaz, amely legnagyobb-részt a Magyar Könyvszemlében vagy éppen az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain látott napvilágot. Tekintélyes részük viszont számos különböző, a hazai olvasó számára kevésbé hozzáférhető évkönyvben vagy folyóiratban jelent meg. Ez utóbbiak – amelyek eredetileg német nyelvűek voltak – a tanulmánykötetben magyarul olvashatók.

Az olvasó szinte részletes magyarországi könyv- illetve nyomdatörténetet kap kézhez a 15–16. századról, hiszen ebből a korszakból nagyon kevés az a műhely, amellyel a szerző ne foglalkozott vagy említés nélkül hagyott volna. A kötetben a tanulmányok nem megírásuk, hanem tematikájuk időrendjében követik egymást, vagyis az első magyarországi nyomdással és nyomdájával – tehát az ősnymtatványkorszakkal – foglalkozó kilenc tanulmány áll a kötet élén. Közülük az elsőnek a magyarországi könyvnyomtatás ötszáz éves jubileuma adta az aktualitást, majd a témához – amely akkor merőben új megvilágításba került a szerző e tanulmánya révén – 15 év múlva tért vissza. Az 1988–1991 között írt, a magyarországi könyvnyomtatás megindulását sok oldalról megvilágító tanulmányai egymás után vették vizsgálódás alá a hazai ősnymtatványok szövegváltozatait, példányszámát,

papírját, kötését és az egész fejtegetés sarokkövét jelentő betűöntvényeket.

A kötetben a 17. század viszonylag kevés tanulmánnyal van képviselve, mintha a szerző eddigi munkásságában a 17. századi tanulmányok kisebb helyet kaptak volna. Az ötvenből mindössze hat tanulmány szól erről az évszázadról. Azok viszont mind olyan témát érintenek, amelyről eddig a hazai szakirodalom szinte tudomást sem vett (mint a lorétomi vagy pottendorfi nyomda), vagy csak mint könyvészeti fantom lebegett a szakírók tudatában, mint például a – nem létező – körtvélyesi nyomda.

Mint hogy a *Régi magyarországi nyomtatványok* első kötetének megjelenésével a 16. századról teljes kép állt előttünk, felismerhetővé vált a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás néhány sajátossága. Mint az a jelenség, hogy a 16. századi Magyarországon mindössze két olyan város akadt, ahol egy időben párhuzamosan két műhely is dolgozott. Nyomdáink általában rendkívül rövid életűek voltak, bár némileg stabilabbak az erdélyi műhelyek. Nagyon sok az olyan nyomdahely, ahol csak néhány évig működött sajtó. A nyomdahelyeknél hosszabb életűek a műhelyek (megkülönböztetésül: a több állomáshelyen is kiadói tevékenységet folytató nyomdászok felszerelése, vagyis műhelye a helyváltoztatástól függetlenül általában azonos). Most – legalábbis a ránk maradt nyomtatványok alapján – megállapítható, hogy hol jelent meg a legtöbb kiadvány, nyomtatott ívekben kifejezve melyek voltak a legproduktívabb tipográfiák, melyek

a leghosszabb életű műhelyek, melyek a legtöbb helyen megfordult nyomdászok vagy műhelyek – mindig újra és újra hangsúlyozva, hogy nem ismerjük az örökre elveszett, nyomtalanul eltűnt kiadványok számát. A 16. századi hazai nyomdászati részmerlege tehát a magyarországi nyomdásztnak és könyvkiadásnak újszerű összefoglalása, olyan oldalról közelítve meg a már igényesen és teljességre törekedve feltárt 16. századot, amilyen szemzőből és amilyen módszerrel azt korábban senki sem vizsgálta.

A 16. századot tárgyaló tanulmányok jó része éppen a *Régi magyarországi nyomtatványok* első, 16. századi kötetének munkálatai nyomán született, választ keresve olyan tisztázatlan kérdésekre, mint a szebeni vagy a brassói nyomda kiadványainak megjelenési sorrendje vagy a Hoffhalterékkal kapcsolatos nyitott kérdések. A korai szebeni nyomdászatról három tanulmány szól: a szebeni nyomda az egyik legrégebbi, de maga után legkevesebb nyomot hagyó műhely volt Magyarországon. A szerző a brassói Honterus-műhely 1539. évi kilenc nyomtatványát bravúrosan állítja sorba megjelenésük ideje szerint, szinte hónapról hónapra rögzítve kinyomtatásuk idejét.

Most egymás mellett láthatjuk a legrégebbi magyar perikópáskönyvekről és azok illusztrációiról szóló öt tanulmányt a témát illusztráló 386 képecskével (a gazdag képanyag közlése az OSZK nyomdáját dicséri), amelyeket a csak itthoni szakirodalomban tájékozódó olvasó eddig nem ismerhetett. Mind az öt a nemzetközi nyomdatörténet terén legmértékadóbbnak számító mainzi Gutenberg Jahrbuchban jelent meg.

Ugyanígy egymás mellé került az a négy tanulmány, amely a korábban tévesen

feltételezett és a szakirodalomban újra és újra felbukkanó, nem létező 16. századi magyarországi nyomdahelyek kérdését zárja le, úgy látszik, véglegesen. E problematikus magyarországi nyomdahelyek tisztázása a retrospektív nemzeti bibliográfia szempontjából valóban olyan kérdés, amellyel kapcsolatban a könyvtörténesznek és bibliográfusnak állást kell foglalnia a legújabb ismeretek birtokában. E kérdéses nyomdahelyek igen jól mutatják, hogy a félreértések halmozott átvétele, a hibás adatok átörökítése hogyan rögződik a szakirodalomban – bár erre jó példát szolgáltatnak az első szebeni nyomda első kiadványai is és mindaz, amit ezekről idáig irtak.

Bár hazai könyvtörténetről van szó, a kötet jól reprezentálja, hogy a magyarországi nyomdatörténet hány szállal kapcsolódott a kortárs európai könyvkiadáshoz, tudományokhoz, politikai eseményekhez, vallási mozgalmakhoz. Ehhez elég Johann Manlius vagy Rafael Hoffhalter pályájára gondolni, hogy csak két kiragadott példát és személyt említsünk. Számos adat bizonyítja a magyarországi humanisták nyugati kapcsolatait. Erről elsősorban Johannes Honterus kapcsán kaphat képet az olvasó. Honterusnak egyébként jogászai, filológusai, pedagógiai, reformatori mivoltáról és ilyen jellegű kiadványairól itt csak érintőlegesen esik szó, hanem inkább – kartográfiai és nyomdászati tevékenysége révén – mint fametszőről hallunk. Ismeretes, hogy Honterus *Cosmographiá*ját Krakóban adta ki, de kevésbé ismert, hogy az általa készített világtérkép fadúca 1830-ban még megvolt Krakóban. Csillagtérképei bázeli működése során valószínűleg az ottani jeles nyomdásznak, Henricpetrinek rendelkezésére készültek, és Honterus által szignáltak.

E csillagtérképei Albrecht Dürer egy Nürnbergben kiadott műhöz készült illusztrációit másolták, műkedvelőhöz képest igen figyelemreméltó színvonalon. Honterus rajzkészsége éppen az eredetitől való eltéréseiben mutatkozik. Bázelen készült még *Chorographia Transylvaniae* című térképe is Szében és Brassó címerével. Ez eddig is ismert volt, az azonban a szerző új megállapítása, hogy az egyetlen fennmaradt példányt – e Bázelen készült fametszet levonatát – már Erdélyben nyomtatták. A *Chorographia*, amely a Délkelet-Európáról készült legrégebbi részletes térkép, teljes egészében Honterus saját műve: nemcsak tervezte, hanem ő metszette fába. Ez a térkép – amelyet egyébként kicsinyítve, kihajtható tábla formájában közöl a tanulmánykötet – már 1544-ben ritkaságszámba ment. Egy olasz humanista kérésére Verancsics megküldte neki, és kifejezte véleményét, hogy szerinte Honterus szándékosan nem terjeszti e művét, időközben felismert sok hibája miatt.

A szerző Honterus brassói műhelyével kapcsolatban egy téveszmét is eloszlat: főleg a korábbi szakirodalomban állandóan kísértett az a feltételezés, mintha Honterus már jóval 1539 előtt alapította volna nyomdáját, méghozzá elsősorban Luther műveinek népszerűsítése céljából. Ezzel szemben máig nem ismeretes 1539-nél korábbi brassói kiadványa, ebből az évből viszont mindjárt kilenc is. Nem bizonyított, hogy Honterus nyomdáját Luther műveinek kinyomtatására alapította volna, hiszen 1545 előttről egyetlen, közvetlenül a reformáció szolgálatában álló kiadványa sem ismeretes. A műhelyt sokkal inkább tankönyvek kiadására alapították: ezt bizonyítja kiadványainak sora, az Aldinákhoz hasonló elegáns kis kötetek, amelyeket sok

esetben finom, reneszánsz címlapkeret díszít.

A különböző nyomdák tevékenységét elemezve a tanulmányokban elszórta számos nyomdász, nyomdatulajdonos, nyomdavezető neve kerül szóba, akiknek nagy többsége német nevet visel. Ezek után nem meglepő, hogy külön tanulmány is foglalkozik a hazai nyomdák német tipográfusaival a 17. századból. (Eddig csak a 18. században bevándorló német származású nyomdászokról állt rendelkezésünkre ilyen összefoglalás Fitz József jóvoltából a Gutenberg Jahrbuch egy korábbi évfolyamában.)

Korabeli forrásokban szűkölködő nyomdatörténetünkben Salamon Sultzer 16. századi nyomdásznak és betűöntőnek szerencsés és ritka kivételként két levele is fennmaradt: az egyiket Kőszegről írta Lőcsére, a másikat Lublinból Bártfára. Meglepő, hogy járt Kőszegen, betűöntőt Gutgesellnek Bártfán, majd Debrecenben vállalt ugyanilyen feladatot, amikor Hoffhalter Rudolf özvegyének halála után az ottani nyomdát Csáktornyai János vette át. Minderre 1589 és 1591 között került sor. 1591-ben volt Kőszegen. Itt azonban ekkor nem volt nyomda. Fitz József sejtene vélte, hogy Sultzer közreműködött volna a vizsolyi műhely felújításában is, amikor a Biblia kinyomtatására készültek, erre azonban nincs bizonyíték. Két Vilniusban kiadott nyomtatványára megtévesztésül debreceni kiadási helyet írt, tartalmuk miatt nem árulta el valódi kiadási helyüket. Érdekes, hogy mint a vilniusi jezsuita nyomda vezetője, katolikusellenes tevékenységének álcázására magyarországi városnevet használt.

A két Hoffhalter – apa és fia – minden bizonnyal egyike a legtöbbet mozgó, he-

lyüket legtöbbször változtató nyomdászainknak. Kiadványaik helyhez és időhöz kötése így egyaránt gondot okoz: hiszen volt olyan város – akárcsak Johannes Manlius esetében Németújvár –, ahová többször is visszatértek, felszerelésük egy részét otthagyták, majd újból ott dolgoztak. Feltűnik a Hoffhalter-nyomda történetével foglalkozóknak, hogy Gyulaféhérvárott Rafael fia, Rudolf nem lépett apjának halála (1568 eleje) után annak örökébe. Ennek oka után nyomozva a szerző egészen Hoffhalterék eddig alig tisztázott zürichi tartózkodásáig nyúlik vissza. Rudolf Hoffhalter keresztyánya a neves reformátornak, Bullingernek lánya volt. A két család utóbb is levelezésben állt egymással, fennmaradt Hoffhalterné 1562-ben írt levele Bécsből Bullingeréknek, amelyben szó esik a moldvai hadjáratról.

Egyes tanulmányok a könyvkiadás-könyvnyomtatás munkafolyamataival, pl. a korrektúrával foglalkoznak. Régi nyomdai korrektúrákban sem bővelkedünk: a fennmaradt többsége kötéstáblában őrződött meg. A Heltai-nyomdából előkerült korrektúrák irodalomtörténeti érdekességét már Jenei Ferenc ismertette, itt csupán nyomdatörténeti vizsgálatukra kerül sor. A korrektúrák mind 1566-ból valók, és a Heltai-nyomda szinte teljes az évi termését reprezentálják. A nyomdai munka belső menetéről alkothatunk képet azokból a töredékekből, amelyek a korrektúra öt (!) fázisát is megőrizték. Érdekes az a következtetés, amely azt bizonyítja, hogy a Heltai-nyomdában évekig gondosan megőrizték az egyes munkafázisokat megőrkítő korrektúraíveket (az 1566-ban készült korrektúrákat ugyanis egy 1570-ben készült kötéshez használták fel). A nyomdai hibák kijavításának szokásai már a könyv-

nyomtatás feltalálását követő évtizedekben kialakultak, és azóta meglepően egységes formában évszázadokon át fennmaradtak. Esetünkben a javítások mind ugyanattól a kéztől származnak, valószínűleg magától Heltai Gáspártól.

Valódi könyvészeti, irodalomtörténeti és zenetörténeti szenzáció volt, amikor Borsa Gedeon 1975-ben a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek központi katalógusának tízmillió cédulája közt megtalálta az *Isteni dicséretes* 1560-as kiadását, amelyet nem is kellett pótlásként bevezetni az RMNy-be, hiszen mint feltételezett, de fenn nem maradt nyomtatvány helyet és sorszámot kapott a kötetben. (Azóta Huszár Gálnak ez az 1560-as énekeskönyve hasonló kiadásban is megjelent.)

A tanulmányok egy része bizonyos kiadványcsoportokat mutat be, akár azok különböző kiadásait térben vagy időben. Ilyen például a sorsvetőkönyvekről szóló két tanulmány. A rendkívül ritka sorsvetőkönyvek két legkorábbi hazai emléke, amelyek kérdéseivel már vagy egy évszázada foglalkoznak a bibliográfusok és irodalomtörténészek, alkalmat adott a szerzőnek arra, hogy a későbbi hazai kiadásokat is számba vegye. Egy sor olyan 18. századi, illetve 19. század első feléből származó kiadásról van szó, amelyek mindegyikének címlapján Komárom városának címe, a komáromi erőd távlati képe látható, kiadási hely és nyomda viszont nem. Bizonyos, hogy Landerer megszerezte a komáromi Töltési István nyomdász fametszeteit. A sorsvetőkönyvek attól kezdve Budán, Landerernél, illetve annak utódánál készültek, címlapjukon Komáromot ábrázoló metszettel. Meglehet, a cél az volt, hogy elterelje a figyelmet a budai

műhelyről. Minthogy fény derült a legkorábbi hazai kiadások közös lengyel eredetijére, e későbbi budai kiadások révén a legkorábbi hazaiak tartalma és terjedelme is rekonstruálható lett. Az ajánlás is szinte szóról szóra megőrződött évszázadokon át. Ugyanígy egy kiadványtípusról, a kis alakú régi magyarországi nyomtatványokról szól egy másik tanulmány. Bár a szerzőnek a 18. századi könyvtörténettel foglalkozó tanulmányai itt nem kaptak helyet, a sorsvetőkönyvek és a kis alakú nyomtatványok már némileg átvezetik az olvasót a következő századba.

A kötet egy szerkezeti hiányosságát, amely a jegyzeteléssel függ össze, talán érdemes megemlíteni. Maga az a megoldás, hogy az összes jegyzet a kötet végén található, tanulmányonként külön, jó megoldás. A nehézség abból adódik, hogy ha egy hivatkozás a szerző egy másik, ugyanebben a kötetben is megtalálható cikkére vonatkozik, ott nem e tanulmánykötet lapszámát, hanem az eredeti közlés lapszámát találni, változatlanul. Bizony elég sok lapozgatásba kerül a keresett idézett hely megtalálása és azonosítása e kötetben belül.

A nyomdászattörténet bizonyára nem sorolható a legizgalmasabb olvasmányok

közé, de ez alól kivétel is akad. A kötetben szerény helyen elrejtve beszámoltól olvashatunk az utóbbi évek egyik legizgalmasabb könyvészeti eseményéről, amely szinte személyes ügyünk volt. A legutóbb árverezett *Chronica Hungarorum*-ról van szó, amely a tizedik ismert példánya e számunkra egyedülállóan jelentős ősnymtatványnak. Az árverést a szerző a helyszínen kísérhette figyelemmel. Az árverési etika lehetővé teszi, hogy ismeretlen maradjon az eladó és ismeretlen maradjon a vevő, mint ahogy ebben az esetben is történt, még ha a szerzőnek bizonyos következtetései vannak is mindkettővel kapcsolatban. Csak az az elképesztő összeg ismert, amelyen elkelt, és amely felülmúl minden eddigi árverési összeget, amelyet nyomtatott könyvre Németországban kiadtak (110–111).

Örvendetes, hogy az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Könyv Alapítvány támogatásával megjelenhetett ez a tanulmánykötet, amelyet hamarosan követni fog a szerzőnek az egyetemes (európai) könyvtörténet tárgyköréből válogatott kötete. (Az időközben megjelent második kötet ismertetésére még visszatérünk.)

V. Ecsedy Judit

OJTOZI ESZTER: A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR 1601–1650 KÖZÖTTI KÜLFÖLDI NYOMTATVÁNYAI ÉS POSSESSORAIK

Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1996, 245 l.

OJTOZI ESZTER: A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR 1651–1699 KÖZÖTTI KÜLFÖLDI KÖNYVEI ÉS POSSESSORAIK

Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1994, 277 l. (Régi Tiszántúli Könyvtárak, 7–8).

A Debreceni Egyetemi Könyvtár a viszonylag új alapítású gyűjtemények közé

tartozik, 1918-ban nyílt meg az olvasók előtt. Ha nem említhető is a gazdag törté-